

G'ayrat MAXAMADIEV,
Samarqand Davlat universiteti tadqiqotchisi
E-mail: mgayrat@mail.ru

Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent M.Alijonov taqrizi asosida

SPIRITUAL LIFE IN DABUSIA IN THE EARLY MIDDLE AGES

Annotation

In the early Middle Ages, there was the most flourishing period of spiritual life in the land of Sughd. Most of the population believed in Zoroastrian religion. Zoroastrianism also believed in animals as well as gods in the center of belief.

Key words: Dabusia, Sughd, Early Middle Ages, Altar, Ram, Goat, Dog, Zoomorph, Jizzakh, Byzantium, Bird, Dragon, Panjikent, Gemma.

ILK O'RTA ASRLARDA DABUSIYADA MA'NAVIY HAYOT

Anotatsiya

Ilk o'rta asrlarda Sug'd diyorida ma'naviy hayotning eng gullagan davri bulgan. Aholining asosiy qismi zardushtiylik diniga etiqod qilishgan. Etiqodning markazida zardushtiylik dinining xudolari bilan bir qatorda xayvonlarga ham etiqod qilishgan.

Kalit so'zlar: Dabusiya, Sug'd, Ilk o'rta asrlar, Qurbongoh, Quchqor, Yechki bolasi, It, Zoomorf, Jizzax, Vizantiya, Qush, Ajdorxo, Panjikent, Gemma.

ДУХОВНАЯ ЖИЗНЬ В ДАБУСИИ В РАННЕМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

Аннотация

В раннем средневековье был самый расцвет духовной жизни в Согдийской земле. Большая часть населения исповедовала зороастрийскую религию. Зороастризм также верил в животных, а также в богов в центре веры.

Ключевые слова: Дабусия, Согд, Раннее средневековье, Алтарь, Баран, Коза, Собака, Зооморф, Джизак, Византия, Птица, Дракон, Пенджикент, Гемма.

Kirish. Ilk o'rta asrlarda Sug'ddagi diniy hayot, ma'naviy madaniyat to'g'risida yozma manbalarida turlicha ma'lumotlar saqlanib qolgan. Shuningdek, ilk o'rta asrlarda Sug'd aholisining diniy e'tiqodlari to'g'risida ma'lumotlar arxeologik manbalarda ham o'z aksini topgan. Aholi diniy marosimlarni asosan ochiq osmon ostida, ibodatxonalarda amalga oshirgan.

Ilk o'rta asrlarga oid diniy marosimlar, topinish va sig'inish amallari o'tkaziladigan jamoat uylarini ikki tipga ajratish mumkin:

1. Ibadat uyi, ya'ni turar joylarning bir xonasida kundalik diniy amallarni bajarishda foydalaniladigan uy.
2. Shahar yoki qishloqlar tashqarisida alohida qurilgan ibodatxonalar.

Qurbongoh. Dabusiya yodgorligining ark qismida № 8 qazishma natijasida uy ibodatxonsi qurbongohlari qayd etildi. Qazishmaning V qurilish davrining 5 xonasidan qurbongoh, VI qurilish davrining 4 xonasidan uy xo'jaliklarining uy ibodatxonalaridagi ilk o'rta asrlardagi yarim oval qurbongohi. Shuningdek, VIII qurilish davrining 2-xonaning pol yuzasida kurinishidan olov yoqish uchun o'rtburchak qurbongoh aniqlandi. Chet bo'ylab, u chetiga yotqizilgan loy g'ishtlarning juft qilib o'ralgan. Yon tomonining umumiy saqlanib qolgan balandligi 12 sm. Imoratning umumiy uzunligi 3 m, kengligi 1,3-1,4 m. Ichki bo'shliq uzunligi 2,6 m, kengligi 90-97 sm. Bundan tashqari, ichki makon go'yo ikki qismga bo'lingan. G'arbiy qismi (1,47 x 0,97 m) uzoq vaqt foydalanilgandan, bir necha marta tamrlangan. G'arbiy devorga yaqinroqda dumaloq teshik joylashgan. Sharqiy qismi deyarli kvadrat (1,04x0,9 m). Ko'rinib turibdiki, u loy g'ishtlarning butun va bo'laklarini yotqizish orqali hosil bo'lgan. 60x55 sm va 45x40 sm o'lchamdagi g'ishtlar tashqi tomondan uning sharqiy chekka devori bo'ylab uchta dumaloq chuqurchalar aniqlangan. Ularning eng janubiy qismi diametri 38 sm, qolgan ikkitasi 25 va 30 sm va chuqurligi 20-30 sm. Bundan tashqari, ular yashil-kulrang bo'sh tuproq bilan to'ldirilgan. Ularda diniy marosimlar o'tkazilgan bo'lishi mumkin[1]. Shuningdek, qurbongohning shimoli-sharqida toshlar va ishlatilgan asboblarning joylashishi tasodifiy emas. Ehtimol, bu yerda tozalash marosimlari o'tkazilgan[2]. Umuman olganda, bu katta xonadan biron bir diniy marosimlar uchun foydalanilgan bo'lishi mumkin.

Xonada uzoq vaqt davomida olov yonganligini uning janubiy devori bo'ylab loy g'ishtli konstruksiyasida kurishimiz mumkin. Pol qismi 25-35 sm chuqurlikkacha qizg'ish tus olgan. Qiziq tomoni shundaki, devorda kvadratchalar shaklidagi (33-35 sm) tamirlangan xom g'ishtlar mavjud. Shuningdek, pol qismidagi bazi g'ishtlarda barmoq bilan qiya xoch, kamon va yarim yoy shaklida chizilgan belgilar mavjud (1-rasm).

Ma'lumki, xona devoriga taqab qurilgan shakli taqasimon bo'lgan otashgoh milodiy II–III asrlarda Afrasiyobda[3]. VII–VIII asrlarda esa Yuqori Zarafshon yodgorliklarida uchraydi[4]. Xonalar o'rtasida qurilgan shakli taqasimon bo'lgan otashgohlar esa Varaxsha[5], Kofirqal'a[6] va Poykent[7] kabi yodgorliklarda VIII asrning ikkinchi yarmi IX asr boshlarida uchraydi.

Sug'dlarning ilk o'rta asrlarga oid diniy qarashlari, ularning ibodatxonalar va ularning me'moriy yechimi, bajarilgan diniy ta'limotlar haqida A.M. Beleniskiy, B.I. Marshak[8], R.X. Sulaymonov[9], V.G. Shkoda[10], A.E. Berdimurodov va M.X. Samiboev[11] kabi olimlarning tadqiqotlari muhim ahamiyat kasb etadi.

ZOOMORF VA ANTROPOMORF. Shu bilan birga, voha aholisining diniy tasavvurlarida jonivorlarga topinish uumlari terrakotalar, sopol va temir buyumlariga tushirilgan zoomorf tasvirli idishlardan ham o'z aksini topgan.

Zoomorf syujeti, sopol buyumlar bezaklarida katta o'rin tutadi. X-XI asrlar idishlarida uchraydi. Qushlar va baliqlar ko'pincha ifodalanadi. Ikkala tasvir ham kulol va xaridorlarning alohida hamdlariga sazovor bo'lgani bejiz emas. Eron va O'rta Osiyoda baliq va parranda go'shtiga yaxshi belgi sifatida munosabat hozirgi kungacha saqlanib qolgan. Odam tushida qushni kursa boylik yoki hurmatni anglatadi. Hatto qanotli baliqning tasviri ham mavjud, u ikkala xayrixoh ramzni birlashtiradi.

X asrda baliqning ramzi sifatida o'simlik elementlari bilan to'ldirilgan segment talqin qilinadi. Segmentning bir qismini qo'sh chiziq bilan belgilab, unga baliq ko'rinishi berildi. X asrning ikkinchi yarmida. baliqning bunday tasviriga parallel ravishda qanotlari bilan to'ldirilgan segment paydo bo'ldi. XI asr boshlarida chizma shu qadar o'zgarganki, tasvirdan faqat bitta bosh qolgan, avval ko'z bilan, keyin esa usiz. Sharq dekorativ san'atida qo'sh va baliq naqshlarining birinchi tarqalishini F.Etingauzen qayd etgan. Ko'pincha ularning tasvirlari Nishopur kulolchilik rasmida uchraydi. X asr qushlari tasvirlari qanot o'simlik elementlari bilan to'yinagan va asta-sekin qanot va barg orasidagi narsaga aylanadi va bu hodisa O'rta Osiyo uchun ham, Vizantiyada ham keng tarqalgan[12].

Terakotadan yasalgan haykalcha. Terakotadan yasalgan zoomorfik haykalchani bo'lagi, ehtimol, bolalar o'yinchoq'i bo'lishi mumkin. Katta ehtimol bilan ot tasvirlangan, faqat uzun bo'yinli va kalta old oyoqli tananing bir qismi saqlanib qolgan. Haykalcha bir bo'lak qizg'ish loydan yasalgan, parchasi zich, siniqda pushti, pardozlash o'rtacha, pishishi normal holatda. Haykalcha zich qizil angob bilan qoplangan. Saqlanib qolgan uzunligi 5 sm, omon qolgan umumiy balandligi 6,8 sm, oyoqlari - diametri - 1,4 sm balandligi - 2 sm. (2-rasm, 1).

Quchqor. Bir oyog'i bilan tanasi saqlanib qolgan. U bitta o'ralgan loydan yasalgan bo'lib, undan oyoqlari, boshi, bo'yin va kalta dumi hosil bo'lgan. Loyi qizg'ish ranga ega. Angob qilinmagan. Haykalcha bir oz qupol ishlangan. Quyuq qisqa, uning yuqori qismi bir oz tepaga kutarilib, keyin pastga tushadi. Tana uzunligi 4 sm, saqlangan balandligi 2,8 sm. (2-rasm, 2)

Qadimgi Eron madaniy an'analarini o'zlashtirgan bir qator xalqlar orasida, masalan, sarmatlar (skiflar) orasida Farn timsoli sifatida qo'chqor, shuningdek, ba'zan g'azal yoki kiyik tasviri keng tarqalgan. Biror kishining kiyimidagi ushbu belgilarning tasviri ko'pincha uning qirol oilasiga tegishli ekanligini ko'rsatdi. Farn ramzi sifatida qo'chqorni keng tasvirlash Kushonlar podshohligi, So'g'd va Baqtriyada qabul qilingan[13]. Ustrushona hududidagi yodgorliklarda ham burama shoxli qo'chqor haykalchalari, qo'y kallasi tasviri tushirilgan qozon tagliklari ko'p o'rganilgan. Xususan, Jizzax shahridagi Pardaqlutepa va Komilbobotepa yodgorliklarini o'rganish mobaynida burama shoxli qo'chqor haykalchalari, qo'y kallasi ramziy shakli tushirilgan 10 ga yaqin qozon tagliklari o'rganilgan. Bu topilmalar mohiyatini ilmiy tahlil qilib o'rganagan M.H. Pardaev ularni, "ko'chmanchi chorvador xalqlar bilan aloqadorligini" ta'kidlaydi[14]. Muallif mazkur omilga asoslanib, qo'y tasvirini

“Avesto”da qayd etilgan va qadimgi eron aholisi o’rtasida keng tarqalgan “xvarn” (farn) topinchi bilan bog’laydi[15]. M. Pardaevning ta’kidlashicha, miloddan avvalgi 1 ming yillikning so’ngi choragidan Sirdaryoning o’rta oqimi havzasida “Qovunchi madaniyati” shakllanadi va qo’shni dehqonchilik vohalariga kuchli ta’sir ko’rsatadi. Millodiy birinchi ming yillikning birinchi yarmida (arablar bosqiniga) O’rta Osiyoda hukm surgan turli turkiy sulolalar (yuechjilar, xunlar, eftalit va turk hoqonligi) davrida bu keng qamrovli tasir ichida qo’y topinchi bilan bog’liq qarashlar ham keng yoyilgan. Qo’y timsoli bilan bog’liq topinchni faqat boshqa regionlar ma’naviy madaniyatidan emas, balki, totemizm bilan bog’liq turkiy xalqlar asotir (mif)laridan ham izlamok kerak[15]. Xitoy tarixiy solnomalarida aytilishicha, ayrim O’rta Osiyo hukmronlarining taxtlari tilla quy shaklida ishlangan[16]. “Shohnoma”da Kaykovus Rustamga quy shaklida yasalgan “feruza taxt” hadya etadi. Panjikent ibodatxonasi devor tasvirlaridan birida esa “orqaga buralgan baquvvat shoxli qanotli quy tanalari taxtni ikki tomonidan suyab turibdi. Ularning rangi tilla yoki bronzadan ishlanganidan dalolat beradi”[17].

Echki bolasi (uloqcha) – Quvur shohlilar oilasiga mansub, kavush qaytaruvchi, juft tuyuqli sut emizuvchi hayvon. Haykalchanning maksimal balandligi 4,2 sm, uzunligi 4 sm. Haykalchada quyish jarayonida shakllangan boshqa kamchiliklar ham bor. Haykalcha ikki qismdan iborat. O’rta qismda u shunchalik nozikki, tananing to’liq yo’qligi haqida taassurot qoldiradi. Og’iz tor, tekislangan. Quloqlari katta va tashqariga chiqadi. Dum qismi 0,4 sm. (2-rasm, 3).

It–Uy-ruzg’orni quriqlash, ov qilish va sh.k maqsadlar uchun saqlanadigan to’rt oyoqli sut emizuvchi hayvon. Turkiy xalqlarda it – vofodorlik, sadoqat timsoli hisoblanadi. Haykalchanning uzunligi 5,6 sm. Tanasi kalta, to’mtiq, og’zi ochiq, ko’zi yumoloq. Oldin va orqa oyoqlari o’rtasida teshiklar bor. Chap orqa oyog’i gorizontol yo’nalishda ketgan. Haykalchanning ko’krak va chap oyog’ida bo’rtib chiqqan joyi bor. O’rta qismda haykalcha 2 qismga bo’lingan (2-rasm, 4).

Panja: loyi yaxshi pishmagan kichik haykalchanning panja qismi (2-rasm, 6). Rangi och kulrang tusga ega. Bu yirtqich hayvonning (sher) yoki hayoliy jonzotning (ajdaho) tirnoqli panjasi bo’lishi mumkin. Kurinishidan barmoqlari biroz egilgan, hujimga yoki oldinga harakatlanmoqchiday bo’lib turganga o’xshaydi. Uchburchak tirnoqlari bilan tugaydigan beshta barmoq saqlanib qolgan. Parchaning teskari tomoni bo’rtgan va silliqdir. O’lchamlari: uzunligi - 5,8 sm, kengligi - 5,6 sm.

Fantastik yirtqich hayvonlar – boshi echki yoki tog’ qo’yi, tanasi ilonniki bo’lgan zamorflar qayd etilgan bo’lib. Ularning uzunligi: dumning uchidan shoxlari uchlarigacha bo’lgan uzunligi 14,6-14,7 sm, diametri 0,9-1,2 sm bo’lgan o’ralgan tayoqdan yasalgan. Haykalchalarning boshga qarama-qarshi tomondagi uchlari yassilangan, kengligi 1,1 va 1,5 sm. Haykalchalarning birida boshning old qismi uchburchak shaklga ega, uning tepasida uzun tik turgan quloqlar va shoxlar (bitta) joylashgan. Quloq va bitta shoxi singan. Qisman saqlanib qolgan ikkita haykalchanning baland shoxlari orqaga egilgan. Quloqlar turli shakllarga ega. (2-rasm, 7-11).

Tamg’ali g’ishtdani o’rtasida doira bo’lib, diametri 11 sm, uning ichida ikkinchi doira mavjud. Ikkala doira orasida nuqtala joylashgan. Ikkinchi doira ichida qush tasvirlangan. (2-rasm, 12). A.Yu.Yakubovskiy bezakli – tamg’alar tushirilgan g’ishtlarni “ilk islom davriga ehtimol, Somoniylar davriga ham tegishlidir” deb hisoblaydi. Dabusiya va Rabinjandan bir qancha g’ishtlarni topishgan[18]. L. I. Rempel[19] ularni VIII-X asrlarda foydalanilgan desa, G. A. Pugachenkova[20] Miyonqaldan topilgan shunga o’xshash g’ishtlar bilan bog’liq holda, ularni 6-8-asrlarga tegishli deb hisoblashni taklif qildi.

Qush tasviri tushirilgan tovoqda butun bir idaishning markaziy qismini egallab olganligini kurishimiz mumkin. Idishning osti dastlab oq rang bilan bo’yalgan, sungra malla rang bilan qush chizilgan. Uning tanasi, bosh qismi, qisman oyoqlari va dum qismi saqlanib qolgan. Tovoqning butu bir qismi kuk nuqtalar (xol) bilan bezatilgan. Qushning kuzi va qanoti och malla nuqtadan foydalanilgan. Bosh qismi oq rangda. (2-,rasm, 5).

Gemma (lot. gemma - “ko’z”, uzum tokchasidagi ko’rtak) [21]. Antik davrda, juda o’ziga xos tarzda, o’simlik ko’rtaklari bilan birgalikda, "marvaridlar" naqshli to’qimalarga ega bo’lgan rangli toshlarning nomi edi. Vaqt o’tishi bilan, faqat yorqinligi, qattiqligi, yorqinligi va rang boyligi bilan ajralib turadiganlar. Bunday toshlar bezak sifatida ishlatilgan. Demak, lotincha (keyinchalik o’rta yunoncha) "gemmeus" so’zi - yorqin, yorqin, bezatilgan. Yarim qimmatbaho toshlarning o’ziga xos qattiqligi (rus tilida so’zlashuvchi an’analarda bezakli) toshlardan o’ymakorlik uchun foydalanish g’oyasiga to’rtki bo’ldi. Dastlab, chuqur tasvirlar bilan o’yilgan toshlar faqat muhr uzuklari uchun ishlatilgan[22,23]. Dabusiya yodgorligidan qayd etilgan qush tasviri tushirilgan gemma (muhr) qimmatboho toshga noziklik bilan uyib ishlangan. Tosh aslida doira shaklida bo’lgan, uni bir tomonini tekislab qayda ishlov berishgan. Natijada ushbu hlatga kelgan (2-rasm, 14).

So’g’d kulollariga chizilgan rasmlarda antropomorfik tasvirlar kam uchraydi. Ehtimol, hali ham unutilmagan mahalliy devor rasmlari va import qilingan jilolar tasiri ostida Dabusiya katta kosasining butun markaziy qismini to’ldirib o’tirgan odam bilan sahna paydo bo’ldi. Qizil-jigarrang ohangda yasalgan ayol tanasi bo’lgan fantastik jonzot Afrasiyob yodgorligida xam uchraydi. Vaqti-vaqti bilan 12-asr loess-gil kulolchilik rasmlarida antropomorfik motiv paydo bo’ladi[24]. (2-rasm, 13).

Idishlarga tushirilgan hayvonlar tasvirlari suv va sug’oriladigan yerlar homiysi, hosildorlik kulti hisoblanib, kulolchilik buyumlari ichidagi mahsulotlarni yomon ko’zlardan saqlovchi xususiyatlarga ham ega bo’lgan bo’lishi mumkin[25].

Xullas, ilk o’rta asrlarda Samarqand Sug’di, jumladan, Dabusiya shahrida hamm ijtimoiy-iqtisodiy va ma’naviy hayotida yuksalish ro’y bergan. Ammo, arablarning bosqini tarkibida bo’lgan shahar va qishloqlar, diniy ibodatxonalar vayron bo’lgan. Ularning urnini masjidlar egallagan. Dabusiya shahrida o’zluksiz hayot davom etib kelganligini arxeologik topilmalar ham o’z isbotini kursatmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Бердимуратов А.Э., Токао Уно. Қала-и Дабусия. Киото.Япония. 2013.
2. Бу борада зардуштийлик маросимлари билан кизикарли параллел, қаранг: Мейтарчян, Погребальный обряд зороастрийцев. М., Институт востоковедения РАН, 1999.
3. Кабанов С.К. Изучение стратиграфии городища Афрасиаб // СА. № 1. – М., 1969.
4. Якубов Ю. Раннесредневековые сельские поселения горного Согда. – Душанбе, 1988. –С. 53; Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. – Ташкент, 2000.
5. Шишкин В.А. Варахша. – М., 1963.
6. Сандибоев А. Н. Маймурғ илк ўрта асрларда. Монография / 2021.
7. Мухамеджанов А.Р., Адылов Ш.Т., Мирзаахмедов Д.К., Семенов Г.Л. Городище Пайкенд. К проблеме изучения средневекового города Средней Азии. – Ташкент, 1988.
8. Беленицкий А.М., Маршак Б.И. Черта мировоззрения согдийцев в VII–VIII вв. в искусстве Пенджикента // История и культура народов Средней Азии. – М., 1976.
9. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. Ташкент, 2000. – С. 226–246.

10. Шкода В.Г. Пенджикентские храмы и проблемы религии Согда (V–VIII века). – Санкт–Петербург, 2009.
11. Бердимуратов А.Э., Самибаев М.К. Храм Джартепа. – Ташкент, 1999.
12. Шишкина Г. В. Глазуванная керамика Согда (Вторая половина VI -начало XI в.) издательство “Фан” Узбекской ССР -Ташкент-1979.
13. Шауб И. Ю. Из истории языческих верований в Северном Причерноморье: культ фарна у скифов // Вестник Православного Свято-Тихоновского Богословского Института, 2004.
14. Пардаев М.Х. Қўй ва бўри руҳига сигинишнинг ўзаро боғлиқлиги ҳақида // ЎИФ (ОНУ). – Тошкент. 1995.
15. Пардаев М.Х., Гофуров Ж.И. Уструшонанинг илк ўрта аср қишлоқ маконлари (ёзма ва археологик манбалар сосида). Тошкент, 2016. (Pardaev M.Kh., Gofurov Yu.I. Early medieval rural sites of Ustrushana (according to written and archaeological sources). Tashkent, 2016.
16. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 2. - М., 1950.
17. Беленицкий А.М. Зооморфные троны в изобразительном искусстве Средней Азии // ИООАН Вып. 28, 1962.
18. Якубовски й А. Ю. Археологическая экспедиция в Зарафшанскую долину//Труды отдела Востока Гос. Эрмитажа. Т. 2.
19. Ремпель Л. И. Архитектурный орнамент Узбекистана//История развития и теория построения. Ташкент, 1961.
20. Пугаченкова Г. А. К датировке кирпичей с орнаментальными штампами из Мианкаля//Успехи среднеазиатской археологии. Вып. 4. Л., 1979. С. 45.
21. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. — М.: Русский язык, 1976.
22. Гемма // Словарь античности = Lexikon der Antike / сост. Й. Ирмшер, Р. Йоне ; пер. с нем. В. И. Горбушин, Л. И. Грацианская, И. И. Ковалёва, О. Л. Левинская ; редкол.: В. И. Кузицин (отв. ред.), С. С. Аверинцев, Т. В. Васильева, М. Л. Гаспаров и др. — М.: Прогресс, 1989. — ISBN 5-01-001588-9.
23. Власов В. Г.. Геммы // Власов В. Г. Новый энциклопедический словарь изобразительного искусства. В 10 т. — СПб.: Азбука-Классика. — Т. III, 2005.
24. Г. В. Шишкина Глазуванная керамика Согда (Вторая Половина VI -Начало XI в.) Ташкент-1979.С. 60-61.
25. Сандибоев А.Н. Кофирқальанинг илк ўрта асрларга оид зооморф тасвири кулолчилик идишлари. Мустақиллик йилларида Ўзбекистон археологияси: ютуқлар ва истикболлар. Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 25 йиллигига бағишланган халқаро илмий конференция материаллари. – Самарқанд, 2016.